

УДК 793.35:930(477.54)«18/19»

DOI: 10.26565/2225-6505-2017-2-3

Л. О. Удовенко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**ДІЯЛЬНІСТЬ ХАРКІВСЬКИХ КЛУБІВ:
СПОГАДИ СУЧАСНИКІВ
(1890–1914)**

У статті на прикладі Харкова розглянуто вплив діяльності клубів, орієнтованих на дозвілля мешканців великих міст Російської імперії. Установлено, що клубному дозвіл्लю тих часів стали надавати перевагу робітники й ремісники, дрібні торговці й чиновники, кількість яких неухильно зростала. Автор акцентує особливу увагу на ставленні представників окремих прошарків населення до змін в організації дозвілля містян.

Ключові слова: клубне дозвілля, повсякдення, містяни, Харків.

В статье на примере Харькова автор рассматривает влияние деятельности клубов, ориентированных на досуг жителей больших городов Российской империи. Автор установил, что клубный досуг того времени стали предпочитать рабочие и ремесленники, мелкие торговцы и чиновники, количество которых неуклонно возрастало. Автор акцентирует особое внимание на отношении представителей отдельных слоев населения к изменениям в организации досуга горожан.

Ключевые слова: клубный досуг, повседневность, горожане, Харьков.

In the article on the example of Kharkiv, the author considers the influence of clubs' activities on leisure of residents of large cities of the Russian Empire. The author found that the club leisure of that time began to be preferred by workers and artisans, small traders and officials, the number of which increased. The author emphasizes the special attention to the attitude of representatives of certain strata of the population to changes in the organization of leisure of citizens.

Key words: club leisure, everyday life, townspeople, Kharkiv.

Діяльність клубів у 1890–1914 рр. була важливим складником в організації дозвілля мешканців великих міст Російської імперії. У дорадянській період уперше питання повсякдення харківців досліджували Д. Багалій і Д. Міллер [5] і М. Сумцов [32]. Автори «Історії міста Харкова за 250 років його існування» започаткували вивчення Харківського клубного дозвілля [5, с. 767–772]. У 1920-х рр. з'явилися праці окремих авторів, присвячені вивченню повсякдення містян [19]. Але надалі цю тематику було згорнуто. Натомість у працях мистецтвознавців різних поколінь історія повсякдення знайшла своє продовження. Наприкінці 1960-х рр. було підготовлено комплексне дослідження, що висвітлювало низку питань історії повсякдення [30]. Праці мистецтвознавців, можливо, і стали підґрунтям праць тих істориків, які розглядали клубну діяльність на тлі культурного життя Російської імперії, уже наприкінці 1970-х рр. дійти висновків, що у клубному дозвіллі на рубежі століть мали відбутися зміни, пов'язані з модернізацією форм споживання культури [11, с. 8]. У радянській період клубні заклади Харкова в науковій літературі розглядали вибірково й лише як осередки революційної боротьби трудящих [13, с. 88]. Дослідники повсякдення мешканців великих міст Російської імперії продовжували писати про клуби тільки в межах культурного життя міста [24, с. 140]. У 1990-х роках й у десятилітті по тому інтерес до історії повсякдення великих міст або регіонів Російської імперії зростає. В. Руга, А. Кокорев [29],

О. Вішленкова, С. Малишева, О. Сальникова [7] й інші присвятили праці дослідженню не тільки повсякдення столиць, а й великих провінційних міст. Безпосередньо клубне дозвілля досліджували О. Климашкіна [17], В. Альков [2, 3], красзнавці А. Лейбфрейд, Ю. Полякова [20, 21], останні троє на прикладі саме харківських клубів. Короткий огляд діяльності харківських клубів зробили автори колективної монографії «Історія міста Харкова ХХ століття», яка заслуговує на особливу увагу [12]. У цей час дозвілля містян у Росії аналізувала А. Літягіна [22]. Про утвердження історії повсякдення в сучасній українській історіографії свідчить історіографічне дослідження О. Коляструк [18]. Але соціально-психологічний аспект проблеми клубного дозвілля й досі залишається поза увагою дослідників. Частково висвітлити особливості клубного спілкування зробила спробу О. Долгих [10].

Однак, остаточно дослідженою темою клубного дозвілля у великих містах Російської імперії в період 1880–1914 рр., зокрема в Харкові, вважати не можна.

Актуальність теми пов'язана з розглядом свідчень сучасників, що не були ще в науковому обігу, про взаємини людей під час організованих і комерційних заходів дозвілля.

Мета статті – дослідити соціально-психологічний аспект міжособистісних стосунків під час клубного дозвілля в умовах модернізаційних перетворень 1890–1914 рр. на прикладі Харкова.

Джерельну базу статті становлять архівні матеріали Державного архіву Харківської області (фонди 52 – Управління Харківського поліцмейстера, 200 – Товариство поширення в народі грамотності) [41], Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (особові фонди харківців 2019 – А. Анциферова, 2023 – Є. Гордієнка) [43], особистого архіву Л. Удовенко (спогади Івана і Лідії Пушкарьових, А. Чепіль) [42], публікації газети «Южный край» за 1890–1914 рр. [40], щоденники (Матвія Бобошка) [6] й дотичні до них матеріали [1], правила, списки, звіти і статuti [9, 14, 16, 26, 31, 36–39], путівники містом [15, 27, 28].

Швидке економічне зростання Харкова в умовах модернізаційних перетворень другої половини ХІХ– початку ХХ ст. призвело до посилення міжособистісного відчуження його мешканців. Ця риса притаманна всім великим містам світу. За Всеросійським переписом населення 1897 року Харків був восьмим містом Російської імперії, якому за кількістю мешканців передували тільки Санкт-Петербург, Москва, Варшава, Одеса, Лодзь, Рига, Київ.

Автори путівника Харковом за 1914 рік визначили таку особливість нашого міста, як велика кількість старих і нових закладів культури, влаштованих силами громадськості. Ця особливість вирізняла Харків з-поміж інших міст Російської імперії [28, с. 8].

На жаль, предмет нашого дослідження обмежено, бо ми маємо спогади сучасників тільки про діяльність Харківського зібрання прикажчиків, Народного й Робітничого будинків і про деякі заходи Харківського комерційного клубу, спрямовані на розваги містян.

Харківський комерційний клуб, який харківці називали Купецьким зібранням, проводив найрізноманітніші заходи дозвілля згідно з метою установи [32, с. 3]. Історики, досліджуючи трансформацію клубного дозвілля в Харкові в період модернізаційних змін другої половини ХІХ– початку ХХ ст., відзначають, що за рахунок такого об'єднувального чинника, як рід занять членів клубу, явище мало відбиток модернізації суспільства [3, с. 32]. У статуті 1892 року обов'язковою умовою членства в Харківському комерційному клубі була підприємницька діяльність, а після подій 1905 р. 139 із 483 членів клубу вже не займалися ні торгівлею, ні підприємництвом [31, с. 2–24; 33]. Але це був тільки початок окремих демократичних змін у суспільному житті Харкова, адже упередження й заботони відігравали неабияку роль у суспільному житті тогочасної Російської імперії. У 1890-х роках харківці вже звикли до клубного дозвілля [40, 1890, 25 лютого] саме через масовість заходів, що влаштовували клуби з комерційною метою.

Харківці згадують, що розваги, які влаштовувало Купецьке зібрання для містян, ті схвалювали, залюбки беручи участь у розважальних заходах, але з пересторогою. Адже

існували два головні чинники, що поділяли людей, – одяг і мовлення, що прямо залежали від рівня доходів і рівня освіти. У масових заходах це відчувалося не так гостро, тому представники малозабезпечених верств населення, особливо молодь, надавали перевагу недільним гулянням, хоча для незаможної молоді, переважно дівчат, заробітки яких були значно менші за заробітки чоловіків, ціна на квитки «кусалась». Для служниці, що працювала за 3 крб. (рублі) на місяць на «хазяйських харчах», сплатити 50 коп. за вхідний квиток у розважальний сад було дорого [42, спогади Л. Пушкарьової]. Натомість людей із середніми й високим статками не бракувало: у саду часто важко було рухатися через натовп [40, 1906, 8 августа]. «Ось, що я вам скажу, у саду людей, як тих опеньок – куча на кучі» [42, спогади І. Пушкарьова].

Але не тільки масовими розважальними заходами приваблював Комерційний клуб містян, а й драматичними виставами, що йшли на сцені постійного театру при клубі. Потрапити на виставу могли т. зв. гості, запросити і привести кожного з яких коштувало 50 коп. і ще слід було сплатити 50 коп. за квиток на виставу, а член клубу ніс особисту відповідальність за поведінку запрошених [26, с. 3]. Охочі могли потрапити до театру або на естрадно-циркові номери тільки за запрошенням, а це збільшувало ціну на квитки вдвічі. Із запрошенням теж виникали певні завади. За словами наших респондентів, навіть гостям клубу, яких неодноразово запрошували і поведінкою яких були задоволені, могли відмовити в запрошенні їхніх близьких родичів, скажімо, синів, якщо ті були робітниками й не належали до «чистої» публіки на відміну від їхнього батька, що торгував «монополюю» [42, спогади І. Пушкарьова]. У подальшому подібні непорозуміння зникли завдяки впровадженню ідеї загальнодоступності. Кількість театралів із кожним роком почала зростати, а на сезон 1913/14 р. місця у глядацькій залі було збільшено на третину, але без належної системи вентиляції в залі панувала страшенна задуха [40, 1914, 13 июня]. Наш респондент згадує: «На виставі було варко, та ще хтось воздух іспортив – не продихнеш» [42, спогади І. Пушкарьова].

Манера одягатися, вартість одягу вирізняла людей із різних верств і сприяла міжособистісному відчуженню не залежно від віку: «Мені було років вісім-дев'ять, коли ми з мамою жили в однієї хазяйки, у якої мама робила кухаркою. Нас хазяйка ніколи не обіжшала, вона була ні риба ні м'ясо. Якось до празників мені мама справила обновку, плаття голубої шерсті, яке мені здавалось дуже красивим. Хазяйка взяла мене разом з своєю дочкою на «утренник» до Купецького зібрання недалеко від хазяйчиного будинку. У приміщенні, куди ми зайшли, коли зняли пальта, було повно дитлахів і сяяла величезна ялинка. Я кинулася до дітей, але вони робили вигляд, що не бачать мене, і я відійшла в сторонку за роялю, на якій грала якась дама. Така сама рояля була в нашої хазяйки. Так я і простояла все врем'я куточку, з усіх сил стримаючи сльози. Чому вони не хочуть іграти зі мною? Мабуть, тому що в мене грубі ботинки, товсті чулки, плаття гірше за їхні. Коли ми повернулися додому, я впала на постіль і вже збиралась заридати, але в кімнату увійшла хазяйка і сказала: «Ты, что стииш, детка, устала?». А потім сказала моїй мамі: «Голубушка, ваша дочка такая бука, всё время пряталась за роялем». І тут я вперше подумала про хазяйку, як про звичайну тітку: «Виросла до неба, а дурна, як треба» [42, спогади А. Чепіль].

Більшість спогадів, що ми маємо, присвячено діяльності Харківського зібрання прикажчиків, яке серед професійних товариств з «особливим завзяттям» улаштовувало дозвілля власних членів і їхніх родин [28, с. 11; 42, спогади І. Пушкарьова]. Зі звіту зібрання прикажчиків випливає, що розважальні заходи дедалі набували все більшої популярності у сторонніх відвідувачів [39, с. III], незважаючи на високі ціни вхідних білетів на окремі заходи: для чоловіків – 1 крб. 20 коп., жінок – 70 коп., студентів – 55 коп. [40, 1906, 10 ноября]. Є. Гордієнко пише про підтримку купців Харківського зібрання прикажчиків як товариства, що забезпечувало культурний відпочинок їхніх працівників [43, ф. 2023, оп. 1, спр. 37, арк. 1]. Логіка цієї підтримки цілком зрозуміла: працездатність людини пов'язана з

якістю її відпочинку. Багато часу на відпочинок прикажчики не мали [6, с. 32], ще менше його було в робітників і ремісників [42, спогади І. Пушкарьова].

Інформацію зі звіту Харківського зібрання прикажчиків про зростання популярності розважальних заходів у сторонніх відвідувачів ми частково піддаємо сумніву. Підставою для цього слугують спогади корінних харківців – сучасників подій культурного життя міста 1890–1914 рр. Взаємини між малозабезпеченими верствами населення і крамарями або прикажчиками склалися непросто. Слава про пихатість і язикатість харківських прикажчиків розносилась далеко за межі міста [42, спогади І. Пушкарьова]. Розгляд автобіографічних спогадів А. Упіта і споминів харківців пересвідчує, що у 1890–1914 рр. між Харковом і Ригою гостро відчувається типологічна спорідненість. Із метою позбутися суб'єктивності в оцінюванні поведінки харківських прикажчиків ми вдалися до порівняння спогадів наших респондентів з автобіографічними свідченнями А. Упіта, які він згодом, надавши їм художньої форми, утілює на сторінках роману «Земля зелена» [35, с. 360].

Чванькуватість і пихатість – ось типові риси поведінки прикажчиків по відношенню до простого люду – робітників, ремісників, селян: «*Зайдеши бувало до магазину в городі* [у центрі міста – Л.У.], *чуствуєши себе – як обісраний, бо той лапко до тебе морди не поверне*» [42, спогади І. Пушкарьова]. Тому не дивно, що в людей з околиць міста й у селян завмирало серце, як при вході до церкви, коли вони тільки відчиняли двері крамниці [35, с. 665]. Запобігали прикажчики тільки заможній «чистій» публіці, яка в Ризі розмовляла по-німецьки, а в Харкові – по-російськи. Автор путівника Харковом за 1881 рік стверджує, що «...городъ Харьковь по преимуществу рускій... остаётся сказать о великоруссахъ и малороссіянахъ, когда-то составлявших его коренное население. Въ этомъ отношеніи современный Харьковь почти совершенно утратилъ типъ – малороссійскаго города даже по говору его жителей и мало походитъ не только на уѣздныя города Харьковской губерніи, – но не походитъ и на близкую к нему Полтаву. Въ Харьковѣ даже и в средѣ простолюдинъ весьма рѣдко приходится слышать малороссійское нарѣчіе, когда-то господствовавшее во всѣхъ сословіяхъ. Теперешніе горожане и нисшаго слоя говорятъ почти всѣ русскимъ языкомъ съ нѣкотою примѣсю малороссійскихъ словъ и оборотовъ рѣчи; въ среднихъ сословіяхъ преобладаніе русскаго языка становится почти исключительнымъ и, наконецъ въ высшихъ образованныхъ классахъ малороссійскіе оттѣнки языка исчезли совершенно и только развѣ при выговорѣ русской буквы «г» нѣкоторыхъ харьковцевъ выдаетъ ихъ малороссійское происхожденіе» [27, с. 75]. Те, що І. Устинов називає «російською мовою з деякою домішкою малоросійських слів і зворотів», насправді є діалектом Центральної Слобожанщини (Харківщини). У поданих у статті цитатах зі спогадів харківців наявна діалектна лексика: *город* – літ. «місто», «центр міста»; *лапко* – літ. «повільна у роботі людина»; *магазин* – літ. «магазин», «крамниця»; *обісраний* – літ. перен. «зганьблений»; *портной* – літ. «кравець»; *стулка* – літ. «стілець»; говіркові й діалектні фразеологізми: *не кумпанія* – літ. «нерівня»; *куча на кучі* – літ. «багато»; *мордаси намилювать* – літ. «бити, лупцювати»; евфемізми: *воздух іспортить* – літ. «випускати газуваті продукти життєдіяльності організму» й інші. Саме діалектне мовлення робітників і селян ставало подразником у спілкуванні передусім із прикажчиками й зросійщеними представниками інших верств населення, що призводило до роздратування чоловіків, наслідком якого часто були бійки.

Натомість за звітами Харківського зібрання прикажчиків у розвагах, що влаштовувало товариство, належність до певної групи населення значення не мала [39, с. III], хоча люди з різних верств поводити себе також по-різному. На кіносеансах або гуляннях у власному саду Харківське зібрання прикажчиків із метою боротьби із «*зайцями*» замовляло в типографії, розташованій на вул. Сумській, 13, кольорове дубове чи кленове паперове листя, що відвідувач, який сплатив за квиток, мав причепити собі на груди. Типографські робітники друкували додатковий неофіційний наклад і розповсюджували його серед заводських робітників [42, спогади І. Пушкарьова]. Залишивши морально-етичний бік цих вчинків поза

розглядом, відзначимо, що масові розважальні заходи ставали доступними навіть для тих, хто не міг сплатити за вхідний квиток.

Зі спогадів харківців нам відомо про бійки робітників і ремісників із прикажчиками під час масових гулянь. Мотивування бійок полягало в тому, що робітники свідомо протиставляли вихідців із різних соціальних груп один одному. Дослівно це звучало так: *«Ми дали їм поняття, що ми їхньому братові не кумпанія»* [ми дали їм пон'ат' / шо ми йїхн'ому братов'і ни кумпан'їа //]; *«після гуляння їх [прикажчиків] треба перестрінуть і мордаси намилить»* [п'ісл'а гул'ан':а йїх треба перистр'інут' і мордаси намилит' //] [42, спогади І. Пушкарьова]. Окремі висловлювання свідчать, що ініціативу не завжди виявляли робітники: *«то ми тим байстрючатам [прикажчикам] пожмакаїм морди, то вони нам»* [то ми тим байстр'учатам пожмакаїм морди / то вони нам //] [42, спогади І. Пушкарьова].

Отже, сутички робітників із прикажчиками носили характер одиночної боротьби людей, що хотіли помститися за пережиті справжні чи несправжні образи.

На відміну від інших харківських клубів Народний і Робітничий будинки було збудовано на околиці міста, де переважала їхня цільова аудиторія [28, мапа]. У наукових джерелах радянського часу Будинок Робітника, який заснували 1909 р., розглядали як осередок революційної боротьби робітничого класу [13, с. 88], а сучасники – як осередок виховання трудящих [43, ф. 705, оп. 1, спр. 501, арк. 23]. Архівні матеріали свідчать, що там відбувалися заходи Товариства непитущих робітників [41, ф. 52, оп. 1, спр. 450в, арк. 374], а харківці згадують: щонайменше раз на тиждень у Будинку виступали агітатори-пропагандисти різних політичних сил, щоб, як тоді говорили *«зажечь»* залу, відбувались заводські заходи, влаштовувались лекції і збори. *«У залі господ не було видно. На рядах стулук сиділа мішана публіка: робітники, сапожники, портні, обивателі, хлопці, жінки й дівчонки. Попереду люди вели себе тихо, а позаду шуміли. Оратор почав говорити про бережливість, про товариство взаємодопомоги для тих, хто займається ремеслом. Ось він сам збереження має. Майстер хоч завтра може вигнати його з роботи, – на вулиці він не буде.*

Його висміяли, випроводили свистом і криками. На трибуну піднявся інший «оратель». За його словами, бережливістю нічого не доб'єшся, надо гнати хазяїв. Після цих слів у залі забурлило. Люди підвелись зі стулук і кричали «Долой хазяєвов!», «Долой обманщиків народу!» Потім заспівали «Дубінушку». Усі рушили до виходу. Двоє городових стояли у дверей і нібито слідкували за порядком» [42, спогади І. Пушкарьова].

Народний Будинок мав значно більшу залу, бо його основною діяльністю було влаштування вистав [5, с. 770], а вже потім лекцій, концертів, опер, читань, які до 1910 р. відвідало понад 340 тис. чол. [14, с. 224]. Почавши свою діяльність раніше Будинку Робітника, він користувався неабиякою популярністю у робітників. Харківці згадують, що більшість робітників, чоловіки й жінки, почували себе тут як удома. Охочим не завжди вистачало квитків, хоча перші ряди, на які квитки коштували від 1 крб. до 2 крб., порожніли. Дружня атмосфера вдалого відпочинку була особливо важливою для дівчат, оскільки вони *«соромились»*. Приміром, книжки замовляли для них брати чи батько, а до читацької зали дівчата ніколи не заходили. Із часом відвідувачів у Народному домі тільки більшало [42, спогади Л. Пушкарьової].

Отже, модернізаційні явища в суспільстві в період 1890–1914 рр. мали значний вплив на тогочасну діяльність клубів, зокрема харківських, але не сприяли радикальним змінам у свідомості представників певної міської страти, модель якої містила поєднання таких ознак, як чоловіча стать, низький рівень доходів, царину інтересів і місце мешкання. Дії робітників під час заходів клубного дозвілля «для всіх» у клубах, не специфічно орієнтованих на них, було продиктовано не стільки класовою нетерпимістю, скільки бажанням звести особисті рахунки. Це штовхало робітників на вчинки, сумнівні з моральної точки зору. Доступність розважальних заходів у клубах Харкова, які не належали до робітничих, для представників нижчих верств населення не завжди була умовою їхнього повноцінного відпочинку. Тільки

зростання кількості робітничих клубів у Харкові скасувало цю проблему, а клубне дозвілля стало по-справжньому частиною міського способу життя.

Проаналізований матеріал показав, що ґрунтовне дослідження соціально-психологічного аспекту міжособистісних стосунків тільки започатковано, оскільки потребує значно більшої кількості свідчень сучасників подій, аніж ті, які на сьогодні має автор.

Література

1. Алексеев-Яковлев А. Я. Русские народные гуляния по рассказам А. Я. Алексеева-Яковлева / А. Я. Алексеев-Яковлев; [запись и обработка Е. Кузнецова]. – М.-Л. : Искусство, 1948. – 172 с.
2. Альков В. А. Статути клубів як джерело вивчення дозвілля мешканців Харкова на початку ХХ століття / В. А. Альков // Каразінські читання (історичні науки): Тези доп. 61-ї наук. конференції молодих вчених (ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 25 квітня 2008 р.). –Х. : Вид-во ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – С. 22–23.
3. Альков В. А. Трансформація харківського клубного дозвілля в умовах модернізаційних перетворень другої половини ХІХ—початку ХХ ст. / В. А. Альков // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Вип. 17. –2013. –№1088. – С. 30–38.
4. Аскерова Л. С. Театр у повсякденному житті чернігівців у ХІХ–на початку ХХ ст. / Л. С. Аскерова // Література та культура Полісся. Вип. 57. –Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – С. 271–279.
5. Багалея Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655—1905) : ист. моногр. : в 2 т. / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. –(репринт. изд.) –Х. : [б. и.], 1993. –Т. 1. ХVІІ—ХVІІІ вв. –568 с.; Т 2. ХІХ и начало ХХ века. – 973 с.
6. Бобошко М. Т. Дневник приказчика Матвея Тихоновича Бобошко / М. Т. Бобошко. – Полтава : Барз, 2005. – 296 с.
7. Вишленкова Е. А. Культура повседневности провинциального города: Казань и казанцы в ХІХ–ХХ вв. / Е. А. Вешленкова, С. Ю. Малышева, А. А. Сальникова. – Казань : Казанский гос. ун-т, 2008. – 452 с.
8. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя міст України кінця ХІХ – початку ХХ ст. : європейські впливи та українські національні особливості / О. Л. Вільшанська. – К. : Ін-т історії НАН України, 2009. – 172 с.
9. Десятилетие Народного Дома Харьковского общества грамотности. 1903 – 1913. – Х.: Тип.-лит. М. Сергеева и К. Гальченко, 1913. – 72 с.
10. Долгих Е. В. Городская повседневность рубежа ХІХ – ХХ вв.: структура общественного быта / Е. В. Долгих // Вестник Моск. ун-та. Сер. 8. История. – 2010. – №1. – С. 49 – 64.
11. Зоркая Н. М. На рубеже столетий. У истоков массовой культуры в России 1900 – 1910 годов / Н. М. Зоркая. – М. : Наука, 1976. – 304 с.
12. Історія міста Харкова ХХ століття / [О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін.]. – Х. : Фоліо, 2004. – 686 с.
13. Історія міст та сіл (Харківська область) : У 26-ти т. / [за ред. М. А. Сіроштана]. –К. : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії, 1967. – 1002 с.
14. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869–1909. –М.: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1911. – 264 с.
15. Историко-справочный путеводитель. Харьков, его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях / А. Н. Гусев. – (репринт. изд.) – Х. : САГА, 2008. –274 с.
16. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869—1909. –М.: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1911. – 264 с.
17. Климашкина Е. Ю. Клубы как один из видов досуговых обществ и их роль в повседневной жизни Дона и Северного Кавказа в ХІХ–начале ХХ в. / Е. Ю. Климашкина // Научные проблемы гуманитарных исследований. – 2010. – №11. – С. 33—39.

18. Коляструк О. А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О. А. Коляструк. – Х. : Курсор, 2008. – 122 с.
19. Криворотченко М. Місто і краєзнавство / М. Криворотченко // Краєзнавство. – 1928. – №4. – С. 1– 4.
20. Лейбфрейд А. Ю. Народные дома / А. Ю. Лейбфрейд // Слобода. –1992. №6.
21. Лейбфрейд А. Ю. Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Х.: Фолио, 1998. – 335 с.
22. Литягина А. В. Досуг в городах России во второй половине XIX–начале XX в. / А. В. Литягина // Вопросы истории. – 2007. – №10. – С. 126 – 142.
23. Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914) / В. Б. Молчанов. – К.: Ін-т історії НАН України, 2005. –318 с.
24. Петровская И. Театр и зритель провинциальной России. Вторая половина XIX века / И. Петровская. – Л.: Искусство, 1979. – 248с.
25. Пича В. М. Культура досуга / В. М. Пича, И. В. Бестужев-Лада, В. М. Димов и др. – К.: КГУ, 1990. –240 с.
26. Правила Харьковского коммерческого клуба. –Х. : Паровая типо-литография М. Я. Дрейшуля, 1904. –13 с.
27. Описание г. Харькова с приложением... / И. А. Устинов. –(репринт. изд.) –Х. : САГА, 2010. – 362 с.
28. Путеводитель по Харькову. – Х. : Тип.-лит. М. Сергеева и К. Гальченко, 1914. –145 с.
29. Руга В. Москва повседневная. Очерки городской жизни начала XX века / В. Руга, А. Кокарев. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2006. – 512 с.
30. Русская художественная культура конца XIX– начала XX века (1895–1907). Кн. 1. Зрелищные искусства и музыка. –М. : Наука, 1968. – 442 с.
31. Список членов Харьковского Коммерческого клуба за 1905–1906 год. –Х. : Типо-литография М. Я. Дрейшуля, 1906. – 24 с.
32. Сумцов М. Ф. Слобожани. Історико-етнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов. –Х. : Акта, 2002. – 282 с.
33. Устав Харьковского коммерческого собрания. –Х. : Тип. Зильберга, 1892. –22 с.
34. Удовенко Л. О. Дозвілля харківців наприкінці XIX – на початку XX століття / Л. О. Удовенко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. Історія України. Українознавство: іст. та філософ. науки. Вип. 15. – 2012. – №1006. – С. 69 – 74.
35. Упит А. Земля зелёная: Роман / Андрей Упит [пер. с латыш. К. Козловской, Е. Кондратьевой. Предисл. Ю. Розенблюма. Примеч. Я. Упита]. – М. : Худ. лит-ра, 1977. – 685 с.
36. Устав собрания служащих Южных железных дорог в городе Харькове. –Х. : Печатное искусство, 1912. –20 с.
37. Устав Харьковского собрания приказчиков. –Х. : Печатня С. П. Яковлева, 1903. –28 с.
38. Устав Харьковского собрания приказчиков. –Х. : Печатное дело, 1911. –27 с.
39. Харьковское собрание приказчиков. XIII отчёт за 1914– 1915 г. – Х. : Тип. И. Н. Аничкина, 1915. – Х, 48 с.
40. Южный край (м. Харків, щоденна газета, 1890 – 1895, 1905– 1906, 1914 рр.).
41. Державний архів Харківської області.
42. Особистий архів Л. О. Удовенко (Спогади І. й Л. Пушкарьових, А. Чепіль).
43. Центральний державний архів України (м. Київ).